

Hugo Röling

Toch maar een burgerjongen?

Standen en klassen in Nederlandse jeugdherinneringen 1750-1970

De verkenning van de sociale omgeving is een van de ingrijpende processen waar elk kind mee te maken krijgt.¹ Sinds de tweede helft van de achttiende eeuw, toen mensen hun kindertijd zo veel meer waarde zijn gaan toekennen dat jeugdherinneringen een geliefd literair genre werden, is het een vast thema in het autobiografisch repertoire geworden.² Jeugdherinneringen zijn zo een belangrijke bron geworden voor de sociale geschiedenis van kinderen, vaak zelfs de enige bron om hun ervaringen in beeld te brengen.³ Opmerkingen over stand en klasse komen in veel jeugdherinneringen voor om momenten aan te geven waarop duidelijk werd wie je was van welke afkomst een kind was. Van kinderen kun je geen nauwkeurige begripsbepaling van termen zoals burger verwachten. De volwassenen die zich bij het schrijven van hun autobiografie inleven hoe zij hun plaats in de sociale hiërarchie beleefd hebben vinden de terminologie ook meestal niet zo belangrijk. Maar de ruim zeshonderd autobiografieën uit Nederland en Vlaanderen die ik gelezen heb bevatten heel veel getuigenissen, die het mogelijk maken de verscheidenheid van die ervaringen in kaart te brengen. De een wist dat hij meer was dan anderen, de ander wist dat er mensen waren tegen wie je om allerlei redenen opkeek. Toch is die ervaring opmerkelijk relatief: bijna iedereen beschrijft zich als behorend tot niet 'de', maar een middengroep. Dat zal de rode draad in deze verhandeling zijn. Men voelde zich onzeker tegenover wie als 'hogere' werd gezien. Hoorde je er wel bij, mocht je als kind met de anderen meedoen? Maar de beleving was dezelfde voor de dochter van een arme brandstoffenhandelaar, zoals Nine van der Schaaf tegenover de gevestigde boerenkinderen als voor de zoon van een deftige arts zoals

- 1 Dit artikel, geschreven op uitnodiging van de redactie van *Groniek*, is inmiddels ook verschenen in mijn boek *Zichzelf te zien leven. Herinneringen aan Nederlands en Vlaams gezinsleven, 1800-1970* (Amsterdam 2006).
- 2 Rudolf Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Amsterdam 1995) 178 e.v.
- 3 Hugo Röling, 'Jeugdherinneringen als bron voor de geschiedenis van kind en gezin', *Groniek* 148 (2000) 261-274.

Apie Prins tegenover een stedelijk patriciaat. Anderzijds kon men volkomen tevreden zijn met de positie die het gezin bleek in te nemen. Kinderen uit de middengroepen waren niet afgunstig op het zo gecompliceerde plichtvolle leven van de elite, wel blij dat ze comfortabeler leefden dan arme mensen. Die ervaring verschildte niet voor Ottho Heldring, de zoon van een dominee die zich met de plaatselijke aristocratie vergeleek of voor Theo Thijssen, zoon van een schoenmaker tegenover de welvarender middenstanders in de Amsterdamse Jordaan.

Het eenvoudigste model van de maatschappelijke hiërarchie kent twee klassen: een arbeidende massa en de heersende elite. Alleen kinderen uit de laagste groepen blijken zo'n visie op de wereld te kennen, of misschien is het ook het idee van de enkele echte aristocraten die zich als kind geportretteerd hebben: wij waren deftig, van adel, en verder waren er andere mensen. Contacten met leeftijdgenoten van hogere komaf hadden bijna altijd een scherp kantje. Maar ook de confrontatie met kinderen uit het lagere volk was vaak letterlijk gevoelig: die leken eigenlijk altijd tot gewelddadigheden over te willen gaan.

Het bewustzijn van standen en klassen

Het bewustzijn van geringer stand is een hoofdthema in één van de eerste uitvoerige jeugdherinneringen in het Nederlands. Die zijn afkomstig van de zoon van een Haarlemse bode die het tot succesvol kostschoolhouder zou brengen. Hij was weliswaar bevriend met veel rijkere jongens uit de naburige straten, maar:

‘O, hoe smerte het mij geen rijke ouders te hebben, zoo als mijne jonge vrienden. Hoe speet het mij dat ik hen niet nu en dan ten mijnen huize kon noodigen, gelijk ze mij bij zich onthaalden. Hoe zeer stak hun gewone disch bij dien mijner Ouders af, en hoe gevoelde ik vooral dan mijn geringheid, wanneer ik, met mijn vriend Pieter, bij de familie Huurkamp Van Der Vinne kwam en de Jufvrouw hem steeds jongeheer Bodisco, doch mij slechts Willem, noemde.’⁴

Contacten met rijkere kinderen hadden vaker zo'n effect, wanneer je naar een goede school gezonden was: ‘Daar vond ik de eerste vriendjes, jongens die allemaal maatschappelijk in veel betere omstandigheden waren dan ik. Dat voelde ik heel vroeg, en ik voelde 't als iets hinderend-verdrietigs. Dat

4 Willem van den Hull, [*1778] *Autobiografie (1778-1854)* (Hilversum 1996) 137.

maakte me, bij zuivere 'pretjes', stil en verlegen. Maar ik vergat 't wanneer er iets gedaan werd.⁵

Een goede baan bij de Nieuwe Rotterdamsche Courant was rond 1880 onvoldoende om tien kinderen hoogburgerlijk mee te kunnen laten doen, maar in het ambitieuze gezin Heijermans zaten die wel op goede scholen tussen rijkere kinderen. Dochter Ida voelde het isolement doordat ze geen vriendinnetjes mee naar huis kon meenemen: 'Weer kijk ik met weemoed, schrijvend en overdenkend naar het kleine meisje, dat ik toen was en zich zelf zoo allerkleinst-nietig voelde in die kringen, waar zij zoo nu en dan komen mocht.⁶ Hier klinkt alleen spijt en pijn over er niet helemaal bijhoren.

Anderen getuigen dat het alleen maar een grote gebeurtenis was wanneer ze een keer bij de kinderen van de burgemeester mochten komen spelen.

'Moeder vond het goed en met de nodige vermaningen en wenken mocht ik gaan. We vermaakten ons daar in een kamer met lottospel en andere spelletjes. Ik vond het toch maar wat fijn. Als tractatie kregen we een kop chocola, die ik heerlijk vond en een paar koekjes. Thuis raakte ik er niet over uitgepraat.⁷

Dat contact met deftiger kinderen kon dus ook een ongecompliceerd feestje zijn, maar meestal waren achteraf de ongemakkelijke gevoelens overheersend, zoals bij Annie Romein, waar haar moeder steeds aanmerkingen had als ze met armere kinderen omging.

'Wel omgang voor ons waren de zeeofficiersdochtertjes met een dubbele naam, waar we alleen maar tegen hadden, dat we er nooit zonder een extra wasbeurt, gepoetste schoenen en uitvoerige gedragsinstructies heengingen, zodat we er ons (ondanks de grote tuin etc.) (...) zo geremd voelden als boerenkinderen, die op het kasteel gevraagd waren.⁸

Behalve Van den Hull zijn al deze getuigen kinderen geweest waar in het gezin een relatief hoge status met een gering inkomen samengingen. Dat

5 Antoon DerKinderen, [*1859] *De jeugd van Antoon DerKinderen* (Bussum 1927) 26.

6 Ida Heijermans, [*1868] 'Uit een groot gezin', *Het Kind* 35,16/17 (11.8.1934) 481.

7 L.L. Mulders, [*1866] *Memoires meester Mulders te Denekamp* (Denekamp 1996) 17.

8 Annie Romein-Verschoor, [*1895] *Omzien in verwondering* (Amsterdam 1970) 30.

maakte onzeker en dat hebben kinderen goed gevoeld. Eva Asscher zat op een school in de Amsterdamse Plantage, waar haar vader arts was.

‘Ze werd voornamelijk bezocht door kinderen uit den neringdoenden stand, gegeven het Ghetto waaruit ze ontsproten. Buiten de school gingen we veel om met de kinderen der familie en uit Vaders gegoede praktijk. Deze voerden een geheel anderen levensstandaard dan de meeste onzer schoolgenootjes, woonden ruimer, spraken beschaafder, hadden verzorgder uiterlijk en betere omgangsvormen; kortom ze vertoonden vele der scherpste tegenstellingen, die op het kleine nog zoo gevoelige kind sterken indruk maakten. In ons gezin leefde men eenvoudig.’

Zij voelde zich meer op haar gemak met arme kinderen. ‘Vaak overviel me in den kring der gegoeden een sterk “minderwaardigheidsgevoel”⁹ Dat gold zeker voor de zoon van een beroepsmilitair zonder familiekapitaal.

‘Vanaf mijn vroegste jeugd kreeg ik het besef - al gaf ik mij daar verder geen rekenschap van -, dat het ware hem niet zit in rijkdom en zelfs niet in een hooge positie. Toch zou ik later, toen ik naar school ging, ervaren, hoe het gemis aan geld daarom nog niet onverschillig is en maar al te bittere vernederingen kan doen lijden.’

Toen hij zeven jaar was had hij een vriendje, maar terwijl het gezin Scharten op een etage woonde, woonde Jantje ‘in een heel huis; ik merkte er duidelijk een grooteren welstand dan de onze was.’ Hij wilde niet dat deze jongen bij hem thuis kwam. Zijn moeder vermaande: “‘Geld is niet alles, jongen. ‘t Komt er maar op aan, *wie je bent*.” Ik voelde, dat dit wel zoo zijn zou, doch dat geld ondertusschen maar al te véél was.’ Als hij weer eens kwam spelen werd hem dat als volgt ingepeperd:

“‘Hé,” zei mevrouw met een vreemd lachje tegen me, “had je geen ander pakje, om uit spelen te gaan?” Ik voelde me zoo gekwetst, dat ik niet antwoorden kon (...). De kleeren maken niet alleen den man, maar vooral het kind. Vreemd, dat mijn ouders dit niet schenen te begrijpen; zij, die toch alles voor mij over hadden; die op een luitenants-tractement van twaalf honderd gulden er honderd uitgaven voor mijn model-school, terwijl er goede scholen waren voor veel minder geld. Zij begrepen het niet, geloof ik, door hun optimisme.’¹⁰

9 Eva Asscher, [*1867] *Een kinderleven* (Amsterdam 1931) 32.

10 Carel Scharten, [*1878] *Het verloren paradijs* (Amsterdam 1939) 56, 83 en 108-109.

Wat maakte dat het zo moeilijk was om je over zulke ervaringen, van het minder rijk zijn dan een ander, heen te zetten? Het omgekeerde, het besef rijk te zijn was minder pijnlijk, maar ging wel vaak en in toenemende mate gepaard met gevoelens van schaamte (afgezien van de elders besproken minderwaardigheidsgevoelens). Tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw kon het raadselachtig zijn waar je hoorde, zoals de dochter van een politieofficier ervoer na een verhuizing. 'Vreemd was het dat ik daar door klasgenoten werd uitgescholden voor "een rijke stinkerd", die op een "oude rot fiets" reed. "Was ik rijk?" vroeg ik me af. Ik voelde het bijna als een belediging.'¹¹

Kinderen die objectief gezien in benarde omstandigheden opgroeiden, zeggen vaak achteraf dat ze niets merkten van de armoede thuis. In ieder geval schrijven zij weinig over het ongemak en de sociale vernederingen waar ze mee te maken kregen: de afstand tot de andere, hogere groep was eenvoudig weg te groot. In het volgende geval is de dreiging van armoede wel degelijk doorgedrongen. Een vader die tijdens hoogconjunctuur de baas in een diamantwerkplaats was geweest, redde het niet toen de rijke 'Kaapse' tijd ophield. Hij was vaak werkloos, het gezin ondervond de grilligheid van het diamantvak. De zoon herinnerde zich een gevoel van deklassering.

'Als kind besepte ik natuurlijk niet ten volle welk een verbeten strijd om zelfbehoud van tijd tot tijd in ons gezin werd gestreden, al voelde ik mij, wanneer de druk der geldelijke moeilijkheden niet langer verdoezeld kon worden, beslist wel ongelukkig. Anders zou de herinnering eraan mij waarschijnlijk niet zo levendig meer voor de geest staan.'¹²

In de loop van de twintigste eeuw is de registratie van het tot de lagere klassen behoren in jeugdherinneringen bijna steeds beschreven vanuit een (later gevormd) gevoel van trots op de strijd die geleverd was voor betere omstandigheden, voor betere opleiding. Het ligt dan ook voor de hand dat dit soort observaties vaak afkomstig zijn van politici die uit de volksklasse opgeklommen waren.

'Ik (...) leerde beseffen, hoe een vaak ongerechtvaardigde minachting van den arbeider ook mijn deel was geweest. (...) Zóó herinnerde ik mij, hoe ik een keer voor de uitstalling van een boekhandel stond en een gekleurde fotografie van een stadsdeel beschouwde. Een heerenzoontje van mijn leeftijd stond naast mij en keek naar hetzelfde. Ik maakte een bemerking en de jongen ging er even op in. Maar na een paar woorden zag hij mij van terzijde aan

11 Ina Brouwer, [*1950] Tussentijds ('s Gravenhage 1988) 66.

12 J.C. van Dam, [*1892] Sociaal logboek (Amsterdam 1960) 11-12 en 16.

en staakte onmiddellijk het gesprek. Ofschoon ik niet vodderig was gekleed, was het dezen jongen vlegel genoeg dat ik een *arbeiderskind* was, om alle nòg zoo vluchtige connectie met mij te vermijden.¹³

Het socialisme was een logische keuze voor J.H. Schaper. Hier is een verdeling in twee klassen in het kinderlijk zelfbewustzijn teruggeprojecteerd, maar zo simpel laag tegen hoog was het zelden. In de besprekingen van de standsonderscheidingen in Nederland wordt vaak verwezen naar de memoires van P.J. Troelstra: in de bevolking Leeuwarden waren wel vier groepen. Om aan te geven hoe ingewikkeld het feitelijk was voegen Jensma, Aerts en Te Velde daar dan het commentaar van een iets jongere stadsgenoot aan toe. 'Oude Leeuwarders maakten een veel fijnere onderscheiding. Zij wisten de bevolking der stad in 28 standen te rangschikken.' Hendrik Burger (what's in a name?) somt ze in zijn jeugdherinneringen helaas niet op en noemt geen bron.¹⁴ Bij deze vormen van subtiel standsonderscheid sluit nog een getuigenis van het Friese platteland aan.

'Men placht in die tijd schamper te klagen dat er in dit betrekkelijk welvarende en vooruitgaande dorp zowat zeventien standen waren, want de ene groep keek gauw scheel naar wat beter kleren en huisraad van een andere en volgde als 't kon dit modevoorbeeld en dan bleef er weer een volgende groep van "achterlijken". Als kind wist je al dat een wit schort door de week voornamer was dan een wit schort alleen op Zondag en zwartgeverfde klompen waren voornamer dan witte.'

Nine van der Schaaf zag de betrekkelijkheid van die verschillen wel in. 'Met kleingeestigheid en grootsigheid waren de vele geledingen aldus misschien wel te formeren; met een brede joviale kijk op de dingen kon men zeggen dat er maar twee groepen waren: de notabelen en de anderen.' Wellicht geïnspireerd door de socialistische instelling van haar ouders vond ze zo'n kloek tweeklassen-model het meest van toepassing. Maar ze betwijfelt het ook meteen weer. 'Streng gescheiden waren ook die twee genoemde groepen niet: aan de rand was er overgang. Niemand wist precies waar een deftige winkelier, een rijke rentenierster of de hoofdonderwijzer bij behoorde.'¹⁵ Er is geen reden aan te nemen dat speciaal deze kwestie in Friesland gecompliceerder was dan elders.

13 J.H. Schaper, [*1868] *Een halve eeuw strijd* (Groningen 1933) 19.

14 Hendrik Burger, [*1864] *Leeuwarder jeugdherinneringen* (Amsterdam 1949) 46.

15 Nine van der Schaaf, [*1882] *In de stroom* (Amsterdam 1956) 34-35.

Dat het ingewikkeld was in kinderogen is ook duidelijk doordat de getuigen uit de laagste klassen altijd wel nog lageren kenden. Eén hoek om en je stond in een andere sociale laag. In Amsterdam kon de historicus J. Presser dat achteraf precies aanwijzen.

‘Uit mijn prilst jeugd staat mij voor, dat mijn ouders wel eens zinspeelden op enig standsverschil, niet ernstig natuurlijk, want beiden waren in de zwartste armoede opgegroeid. En toch was er wat afstand: mijn moeder die nota bene als meisje van twaalf als bijverdienste bij een bevriende buurvrouw met opgeschoten zoons voor een kwartje per dag de was deed, bleek ondanks alles de meerdere: zij immers had op het plein gewoond en mijn vader was uit “de gang”¹⁶

Burgerlijke trots en algehele depreciatie van het burgerdom

Bij de ruime aandacht die autobiografen aan de standsverschillen besteden, gebruiken ze het woord burgerlijk niet vaak, ook niet wanneer ze duidelijk als volwassenen hun jeugd interpreteren. Dat heeft alles te maken met de door Aerts en Te Velde herhaaldelijk benadrukte complicatie dat die aanduiding burgerlijk zulke duidelijke schommelingen in waardering heeft gekend. Jeugdherinneringen zijn fraai in overeenstemming met Aerts’ indeling: burger trots is alleen in het begin van de negentiende eeuw te vinden.¹⁷

‘Het groote voorregt is mij te beurt gevallen, uit den burgerstand te zijn voortgekomen. Noch weelde, noch armoede heb ik gekend, en tusschen die twee uitersten ligt het nijvere, het bedrijvige, het dankbare leven der menschen, maar ook het nuttige, het heilrijke voor anderen. De middenstand is de gelukkigste: hij is *het volk*. Dáár leven de beste krachten; dáár schuwt men de luiheid; dáár moet men werken voor zijn brood.’¹⁸

Domineesdochter Keetje Hooijer-Bruins was al even tevreden over haar achtergrond. ‘Mijne ouders behoorden door hunne afkomst beiden tot den stand die men de kern der maatschappij mag noemen, dien gezegende mid-

16 J. Presser, [*1899] *Louter verwachting* (Amsterdam 1985) 26.

17 Remieg Aerts, ‘De erenaam van burger. Geschiedenis van een teloorgang’, in: J. Kloek en K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 313-345, aldaar 315.

18 G.J. Mulder, [*1802] *Levensschets van - door hem zelven geschreven en door drie zijner vrienden uitgegeven* (Rotterdam 1881) 7.

denstand waaruit de degelijkste mannen en vrouwen ontsproten zijn (...). Het is een groot voorrecht in dien stand geboren te worden.' Dit is haar lof der middenstand: 'een naam die een goeden klank heeft; een positie die stilzwijgend wordt erkend, zonder dat iemand ze benijdt.' Kinderen van predikanten hebben in latere tijd door een onduidelijk geworden tussenpositie (hoge status, geen geld) vaak last gehad van een wrang klassenbewustzijn, maar opgroeiend rond 1825 was er geen twijfel.

'Dominés waren in dien tijd bijna zonder uitzondering beschaafde menschen, behoorende door hunne afkomst tot de meest geachte families van den hooger burgerstand. Zij stonden in rang heel wat boven het volk, dat tot hen met eerbied opzag en waarop zij een onbeprekten invloed hadden. Hoe zuiver gereformeerd ze wezen mochten, zij hadden toch nog iets van het priesterlijk waas, dat eigenlijk in de katholieke kerk behoort. De aristocratie eerde hen, omdat zij een soort van middenpersonen waren tusschen haar en God. Alles sloot in die ouderwetsche maatschappij als een busje in elkander.'¹⁹

Dit tevreden registreren van de vaststaande verhoudingen kom je bij later geboren autobiografen niet meer tegen. Jan Ligthart is een tussenfiguur: trots op de "nette" achtergrond van zijn ouders, zich scherp bewust van de deklassering die het gezin doormaakte ten gevolge van de epilepsie (en verdere verregaande onhandigheid) van de vader. Hij hield er een levenslange gevoeligheid voor de ragfijne standonderscheidingen aan over. In de Amsterdamse Jordaan was de Nieuwe Leliestraat zoveel netter dan de Egelantiersgracht, dat hij geen aansluiting bij de jongens op straat durfde zoeken.

'Is het niet eigenaardig, dat ik heel goed een zekere minderwaardigheid voelde tegenover de omgeving? En dat ik mij daarnaar gedroeg? Hunkerend naar speelmakkertjes, was ik toch te fier om me op te dringen. Dan speelde ik maar liever in mijn eentje, bij Moeder in de kamer. Bij Moeder was 't altijd goed. Heerlijk, dat veilige, vredige plekje bij Moeder. Standverschil, zelfs reeds op deze schaal, deed mij een kring trekken, waarbinnen ik met mijn armoede rustig kon leven.'

19 K. Hooijer-Bruins, [*1817] *Domineesdochter in 's Graveland – Domineesvrouw in Zaltbommel*. (Zaltbommel 1981 [1e ed. 1884]) I 3 en 35.

Zich ervan bewust dat het eigenaardig was om met zijn staat van verdienste nog steeds last te hebben van zijn sociale achtergrond beriep hij zich op de vaker aangehaalde, even raadselachtige zelfdepreciatie van een belangrijk literator.

“Toen Potgieter op zijn sterfbed lag, en men hem het portret liet zien, dat de uitgave zijner werken zou verrijken, was zijn opmerking: “‘t Is toch maar een burgerman.” Iets dergelijks heb ik mijn heele leven gevoeld. Omstandigheden hebben me in menige vriendschappelijke, vertrouwelijke, hartelijke betrekking gebracht tot mensen van stand, rijkdom en positie. Maar immer voelde ik: “Je bent toch maar een burgerjongen.””

Jezelf moest inspreken dat ‘al die deftigheid maar larie’ was hielp dan niet meer.²⁰ Tot ver in de twintigste eeuw blijken mensen vast gehouden te hebben aan de oude standonderscheidingen, maar al vanaf de jaren 1880 zijn die in de dominante opvatting bijna altijd als een onwenselijk anachronisme gezien zijn. Jeugdherinneraars hebben er vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw geen goed woord meer voor over, zo ze niet uitbarsten in schimpen op de burgers. Dat is vooral terug te vinden bij mensen die later in hun leven afstand van hun milieu hebben genomen en dus in de door hen gememoreerde incidenten kritiek wilden leveren op de kleinzieligheid van hun ouderlijk huis. Apie Prins was de zoon van een arts uit Heemstede, maar dook later met verve onder in de linkse bohème. De afschuw waarmee hij over zijn ouders spreekt, maakt zijn verhaal niet betrouwbaarder, maar zijn voorbeeld van een bekwame wiskundeleraar die er niet bij mocht horen lijkt overtuigend.

“(…) Blauw hoorde tot het slag mensen die “bùr” waren, burgerlijk, en dat was voor de chic het ergste wat je van iemand zeggen kon. Ze bedoelden daarmee de mensen van mindere komaf. Dat waren “prollen” die onder geen voorwendsel in hun kaste opgenomen werden, ook al waren ze zoals Blauw doctor in de Filosofie.”²¹

Dat jonkheer M. van der Goes van Naters zich tegen het standenbeeld van zijn ouders keerde is vanzelfsprekend voor iemand die zich tot een solide sociaal-democraat had ontwikkeld.

20 Jan Ligthart, [*1859] *Jeugdherinneringen*. (Groningen 1913) 230-231 en 261-262.

21 Apie Prins, [*1884] *Ik ga m'n eige baan*. (Amsterdam 1958) 181 (1963) 179-180.

“Mensen zoals wij”, dat was de norm. De rest was “burgerlijk”. Arbeiders dat was helemaal niets en toen de meid eindelijk stemrecht kreeg en vroeg hoe ze moest stemmen (!) was het antwoord: “Als je mensen als óns weg wilt hebben, moet je socialistisch stemmen en anders liberaal.” Mijn moeder sprak niet - als mijn Haagse tantes - over “de boojen”, maar de minachting voor “het personeel” was dezelfde. Onze opvoeding was daarmee in overeenstemming. Je ging om met mensen zoals wij: (...) die paar honderd goede protestantse families in Nijmegen en dat is toch nog veel, als je ze moet ontmoeten.”²²

Een grootvader kon uitspraken doen die de kleinzoon bijgebleven zijn, omdat ze iets van de twijfelachtige status van ‘burgers’ duidelijk maakten. ‘Mijn grootvader voelde zich nogal.’ Hij was generaal-majoor, werkte op het ministerie van oorlog, maar er was geen eigen geld, waardoor een harde strijd om de (hoge) stand op te houden voelbaar was. ‘Toen de bevoegdheden van de politie ten aanzien van het verkeer werden uitgebreid reageerde hij diep verontwaardigd met: “Waar gaat het met de wereld naar toe? Moet ik dan soms doen, wat zo’n burgerman mij zegt? Dit wordt werkelijk te gek om los te lopen.”’²³ Van kinderen kun je niet verwachten dat ze dit soort raadsels doorzagen, maar het dilemma zoals door Aerts en Te Velde komt er wel uit: ‘Heren die burgerlijke idealen (lees: verfijnd burgerlijke cultuur) formuleerden, werden zelf niet graag voor burgerlijk (lees: kleinburgerlijk) gehouden.’²⁴ Van de door Aerts veronderstelde (aarzelende) herwaardering van het burgerdom in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw is in autobiografieën (nog?) geen spoor terug te vinden.

De ontdekking van het lagere volk

Voor rijke kinderen was de kennismaking met het lagere volk een verbazingwekkende ontdekking, die het scherpst doordrong wanneer het leeftijdgenoten waren. Een ongeveer tienjarige ‘Haagsch patriciër’ vergezelde zijn moeder rond 1790 op een reis om te kuren: Aken, Spa, Chaudfontaine. De familie bezocht ook een steenkolenmijn. De mijnwerkers maakten een duivelse in-

22 M. van der Goes van Naters, [*1900] *Met en tegen de tijd* (Amsterdam 1980) 15.

23 C. van Heekeren, [*1912] *Trekkers en blijvers* (Franeker 1980) 16.

24 Remieg Aerts en Henk te Velde, ‘Inleiding’, in: idem ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 9-27, aldaar 23.

druk. 'Hier zag ik nu ook, tot mijne niet geringe verwondering kleine zwarte Duiveltjes, niet grooter dan ik zelf, die door de nauwe gangen en hollen waarin men niet regtop kon staan, aan lange kettingen kleine wagentjes voorttrekken, beladen met groote stukken steenkool die dan door de opening waardoor wij naar beneden waren gekomen, naar boven wierden opgewonden.' De kleine Jean Philippe Deel zag het en toen hij als bejaard man die observaties van kinderarbeid noteerde, voegde hij er geen commentaar aan toe.²⁵ Bijna honderd jaar later was het aanschouwen van de harde arbeidsomstandigheden in een glasblazerij nog steeds onthutsend.

'Bleke mannen liepen daar (...) met hun blaaspipen, waaraan als een luciferskop een gloeiend rode glasbel hing. Wij kinderen vonden het een griezelig infernaal toneel, waarnaar we geboeid, maar ook wat schichtig keken. Dat slavenwerk in zulk een hitte, die ons zelfs buiten tegen het lijf sloeg, leek ons, geloof ik, toch wel mensonterend.'²⁶

In een tijd waarin klassen en standen nog dicht bij elkaar woonden, waren er voor kinderen verrassende dingen te zien. Het Amsterdamse patriciaat woonde tot aan het einde van de negentiende eeuw aan de grachten, maar daar vlakbij in de zijstraatjes woonde al het proletariaat. Uit het dak van hun huis aan de Kloveniersburgwal klommen de kinderen Boissevain op de daken van het Oude Manhuispoort-complex en verkenden de buurt, ze kwamen tot aan de Slijkstraat.

'Daar woonden we van boven af een enkele maal een echte burenruzie bij. Wij zagen vrouwen met verwilderde haren en woest uitziende mannen en leerden daarbij een aantal ongekuischte volkstermen kennen, die wij wijselijk voor ons zelve hielden, daar die tochten ons anders stellig verboden zouden zijn geworden.'²⁷

In de loop van de twintigste eeuw gingen de verschillende standen meer gescheiden wonen, maar er kwamen juist ook meer kinderen die die vreemde wereld van de armeren uit eigen aanschouwing leerden kennen. Een tienjarige dochter van de dokter kon ongecompliceerd nieuwsgierig zijn.

25 H.F. [=J.P.M.] Deel, [*1784] *Een Haagsch patriciër in den Franschen tijd* (Zutphen 1953) 59. Zie voor de correcte identificatie van de auteur: Egodocumenten van Noord-Nederlanders (...) (1993) 198.

26 R. Jacobsen, [*1876] *Delfshaven voor vijftig jaar*. (Rotterdam 1954) 40.

27 Mia Boissevain, [*1878] *Een Amsterdamsche familie*. (typoscript UB Amsterdam z.j.) 4.

‘Ik vond het in deze tijd prettig ergens binnen te gaan, de huizen van andere families te zien, te ruiken en te tasten. De enorme verschillen bracht ik alle terug op psychische eigenschappen van de bewoners. (...) Hoe dikwijls was er in bekrompen ruimtes niet alleen gezelligheid, maar ook waardigheid en wijsheid te vinden, vooral bij de moeders. Van de vaders vond ik de nederige houding, die zij tegenover mijn ouders aannamen dikwijls pijnlijk.’²⁸

Kinderen werden in de twintigste eeuw minder krampachtig op afstand van de armen gehouden zoals in de volgende getuigenis over Rotterdam. ‘En de armoede kende ik! Zij woonde vlak om de hoek van ons huis aan de Bergweg, (...) stonk naar afval, vuil ondergoed en zweet. We kwamen er vaak. Het was het werkterrein van mijn moeder, de gemeente-vroedvrouw.’²⁹ Een ander ‘Rotterdams kind’ was gefascineerd en ging vaak in de arme buurt waar ze vlak bij woonde kijken, maar vraagt zich achteraf af wat ze er eigenlijk van vond.

‘Daar zaten kleine kinderen met hun blote bil op de modderige straat terwijl de groteren een spel speelden dat voornamelijk uit stenen gooien bestond. De muren van de huizen waren bedekt met duizenden krabbels die woorden vormden waarvan ik instinctief wist dat ik ze niet gebruiken kon. (...) Een kind doet kennis op zonder te weten wat die kennis is. Deze omzwervingen [in die arme buurt] maakten mij tot een vroegrijp meisje dat toch van niets wist. Ik dacht nooit na over wat ik zag en hoorde. Het barre leven dat ik om mij heen zag, wekte in mij geen emoties van angst, voorkeur of afkeer. Ik heb ook nooit verlangd te behoren tot die vreemde wezens die zo mateloos mijn belangstelling opriepen. Wat het echter wel deed, dat was mij losmaken van mijn eigen omgeving, echter alweer zonder de wens mij aan te sluiten bij die anderen.’³⁰

Zo maakte het leren kennen van die zo andere mensen je een vreemde in je eigen milieu. Of je herinnerde je een instinctmatige reactie: vreemd, dus bedreigend.

28 Louise Kaiser, [*1891] *Een persoonlijk witboek* (Amsterdam 1968) 26-27.

29 A.J. Koejemans, [*1903] *Van ja tot amen* (Amsterdam 1961) 15.

30 Clara Eggink, [*1906] *Een Rotterdams kind* (...) (Amsterdam 1962) 12, 14-15.

‘Wat was er in die tijd nog veel armoede en hoe goed herinner ik me nog dat er kinderen waren, uit wat ik geleerd had “achterbuurten” te noemen, die zelfs `s winters zonder schoenen liepen. Je voelde dat wel als een vijandige groep die een bedreiging voor je vormde, maar vroeg je natuurlijk niet af hoe dat kon en waarom dat moest.’³¹

De lagere klassen waren dus vooral anders en een beetje angstaanjagend. Daar kwam bij dat als je als kind leeftijdgenoten uit die bevolkingsgroep tegenkwam, het er vaak op leek dat je moest vechten.³²

Segregatie

In de loop van de negentiende en twintigste eeuw zijn een paar ingrijpende veranderingen in de omgang met standsverschillen opgetreden: aanvankelijk is er een duidelijk streven naar het vermijden van contact tussen kinderen uit verschillende standen. Vooral de kinderen uit de elite werden op afstand gehouden van alles wat daaronder was, maar een dominee in het Gooi verhinderde ook de omgang van zijn kinderen met aristocratische buurtgenoten.

‘Toevallig waren de bewoners van meest al de buitens van den leeftijd mijner ouders en hun kinderen even oud als wij. Het zeer vroege buiten komen en zeer laat naar de stad terugkeeren dat al die families gewoon waren te doen, had ons dus het grootste deel van het jaar een fleurige opwekkende omgang kunnen geven met jongens en meisjes van onzen leeftijd; maar daar kwam niets van in. Het kan wel zijn dat het ook lag aan mijne ouders zelve, die niet wenschten dat wij in onze kindsche jaren de demarcatieline zouden overschrijden, met gevaar van later er *sans façons* weer over heen te worden gezet, als de omgang met de meisjes en jongens van dominé voor de jonkers en freules soms bedenkelijk mocht worden.’³³

De segregatie kwam hier dus van onderen of misschien van twee kanten, meestal werden de lageren door de hogeren geweerd. Rond 1875 kreeg een jongen in Leeuwarden zijn ‘dubbelzinnige positie’ te voelen: zijn vader was

31 C. van Heekeren, [*1912] *Trekkers en blijvers* (Franeker 1980) 48.

32 Hugo Röling, ‘Fijnen tegen groven, kalen tegen schooiers. Onderling geweld onder jongeren in Nederlandse jeugdherinneringen uit de 19e en 20e eeuw’ in: *Gezin, morele opvoeding en antisociaal gedrag. Thema’s uit de empirische, wijsgerige en historische pedagogiek* (Amsterdam 2000) 213-220.

33 K. Hooijer-Bruins, [*1817] *Domineesdochter (...) domineesvrouw (...)* (Zaltbommel 1981) I, 36.

opgeklommen tot de hogere burgerij, maar toch 'scheen er een on-over-brugbare klove tusschen ons gezin en de maatschappelijke groep, waartoe wij feitelijk behoorden, te bestaan.' Pieter Jelles Troelstra had zelf spoedig zijn vrienden in de bovenlaag en mocht in een soort erkend clubverband deftige meisjes van hun krans halen en zondags wandelen, maar: 'bij plechtige gelegenheden, waaraan ook door de eigenlijke Friesche aristokratie werd deelgenomen, werd ik niet uitgenoodigd, hetgeen mij niet onopgemerkt voorbijging.' Geheel in overeenstemming met zijn toekomstige roeping als emancipator van de arbeiders beantwoordde hij dit met minachting en liep een keer weg uit die club. Dat was genoeg om de directeur van zijn school in het geweer te brengen om hem er weer bij te halen.³⁴ Het afstand bewaren tussen elite en wat daar net onder zat was kennelijk omstreden geworden. Het raakte in ieder geval in de twintigste eeuw definitief uit de mode. Rond 1930 terugkijkend op dezelfde tijd rond 1875 constateerde een Amsterdamse artsendochter: 'De tegenwoordige beschaafde kinderen scheidt reeds minder dan toen de klassengeest.'³⁵ Autobiografen die zich herinneren dat ze als kind niet met deftige kinderen mochten omgaan ben ik ook niet meer tegengekomen na deze berichten.

Ouders die proberen te verhinderen dat hun kinderen met leeftijdgenoten uit de lagere klassen omgaan zijn daarentegen te vinden tot in de meest recente jeugdherinneringen, maar kinderen ontdoken het verbod als het kon.

'Met vreemde kinderen kwam ik slecht op dreef. Verkeer buiten de familiekring werd niet aangemoedigd. De mijnen waren sterk tegen straatjongens gekant. (...) Alle verkeerde uitdrukkingen, (die thans onze literaire mees-terwerken opluisteren) toen reeds door mij met genoegen gebruikt, alle verkeerde handelingen waar ik mij opgewekt aan schuldig maakte, werden aan de noodlottige invloed der schoffies toegeschreven.'³⁶

Je kwam erdoor in rare conflicten. De ouders van Jan Romein wilden niet dat hij met minder nette kinderen op bewaar- en lagere school omging, maar toen hij gevraagd werd voor een ritje in een ponywagen, mocht hij niet zeggen waarom hij niet mee mocht. 'Tot zulke kronkels kan een nette opvoeding leiden! Maar ik was toen al niet meer het zoete Jantje van de

34 P.J. Troelstra, [*1860] *Gedenkschriften*. Wording (Amsterdam 1927) 111-112.

35 Eva Asscher, [*1867] *Een kinderleven* (Amsterdam 1931) 35-37.

36 Jan Greshoff, [*1888] *Afscheid van Europa* (Den Haag 1969) 49.

bewaarschool' en hij gaf onverbloemd de reden van de afzegging.³⁷ In Breda speelde je natuurlijk op straat met buurkinderen. 'Maar mijn ouders vonden dat ik niet met kinderen van "winkelmensen" moest omgaan en zeker niet op straat. Maar die winkelmensen gaven hun kinderen vliegende hollanders!'³⁸ Als je wat ver van je deftige school woonde, was halen en brengen als je ergens wilde spelen een probleem 'en mijn moeder was zo kritisch dat ik nooit zin had een meisje bij mij te vragen. Mijn moeder vroeg altijd het allereerst: "Wat is dat voor een kind, wat doet haar vader?" Van de meesten wist ik dit totaal niet, alleen Maria Noordenbos maakte een uitzondering; van haar wist iedereen dat haar vader professor was.'³⁹

Als je verliefd was op een meisje, waren de denigrerende opmerkingen van je moeder des te pijnlijker. "Hè jakkie, dat meisje Vickseboxe vind ik gewoon ordinair, en ze is de dochter van een kleermaker." - "Nee, haar vader is coupeur," zei ik.⁴⁰ En zo werd ook een prille romance van een deftig Haarlems jongetje met een meisje van een woonboot in de buurt in de kiem gesmoord.

'Met een van die kinderen speelde je in het gras bij de woonschepen. Je kwam thuis en werd op een wit laken gelegd. Terwijl de schemering viel ving vader meer dan dertig vlooiën. Zul je nooit meer spelen met dat meisje? Nee. Je was namelijk een keurig jongetje en voor zover je dat nog niet begrepen had werd het je wel ingepeperd. Het volk is het volk. Wij zijn wij.'⁴¹

Wie waren die kinderen met wie je niet mocht spelen? Dat kon behoorlijk ingewikkeld en schijnbaar tegenstrijdig zijn. Een meisje uit de joodse conservatieve bovenlaag in Amsterdam ging naar de openbare school, uit een streven naar aansluiting bij de Nederlandse samenleving.

'Vandaar ook, dat mijn eerste aanraking met het schoolleven een bewaarschooltje was door Christelijke dames geleid. (...) Een hoog schoolgeld verzekerde verder een behoorlijke selectie van de scholieren, ik bevond

37 Jan Wiezer, 'Jan Romein [*1893] over zijn jeugd', in: Bart Hageraats (red.), 'Geloof niet wat geschiedschrijvers zeggen...' Honderd jaar Jan Romein, 1893-1993 (Amsterdam 1995) 193.

38 E.B. de Bruyn, [*1905] *Uit een leven* (Amsterdam 1991) 61. Een vliegende hollander was een bestuurbaar karretje met een aandrijvingsmechanisme via een hefboom. Zeer begeerd duur speelgoed.

39 Gradie Martinelli-Knipscheer, [*1914] *Herinneringen uit mijn jeugd* (...) (typoscript Gemeente Archief Amsterdam 1985) 102.

40 Eric Terduyn, [*1916] *De ijsprinses* (Amsterdam 1982 [1961 1e ed.]) 105.

41 Frédéric Bastet, [*1926] *De kat uit de boom*. (Haarlem 1998) 10.

mij aldaar dus in een keurig gezelschap. Niettemin werd ik hier voor het eerst geconfronteerd met de schakeringen in standsverschil, die het maatschappelijke verkeer tussen de Joden onderling tot een systeem van precies afgewogen waarden maakten. Ik mocht bijv. niet spelen met een kleuter, de gelukkige bezitster van een prachtige pop, omdat het geen "net" kind was. Deze kwalificatie doelde geenszins op de lichamelijke of zedelijke eigenschappen van het meisje, maar op het feit, dat de "komaf" van de ouders te wensen overliet. Het waren zelfs rijke mensen, maar niet van "jigoes" en alleen dit toverwoord vermocht de toegang tot het selecte gezelschap van de Joodse "upper ten" te ontsluiten. Slechts een behoorlijke mate van Joodse geleerdheid kon in een enkel bijzonder geval de smet van een onaanzienlijke geboorte uitwissen. Zo werd ik, overigens tegen mijn zin, gedwongen te spelen met de kinderen van een "maggid", die rijk met kroost, maar niet met aardse goederen gezegend was. Getuige de hevig gestopte kousen, die tot mijn stomme verbazing zelfs bij de Sjabbos-kleding gedragen werden. Ik wist toen nog niet, dat in ons wereldje een gedegen Joodse kennis misschien met een zeker respect maar niet met klinkende munt werd gehonoreerd.⁴²

Contacten

Niet overal werden de kinderen uit verschillende standen op afstand van elkaar gehouden. 'Onder de jongens te Grouw heerschte letterlijk die liberté, égalité en fraternité, welke de Franschen aan de patriotten voorhielden. Arm en rijk; het speelde alles onder en door elkaar, en wanneer een rijkeman's zoon zich airs jegens het kind van een armen dagloner had gegeven, zouden wij zeker gemeend hebben dat hij rijp voor een gekkenhuis was.'⁴³ Deze observatie over een kleine Friese stad rond 1800 is zo nadrukkelijk, dat men kan vermoeden dat de auteur het elders anders gezien had. De getuigenissen zijn incidenteel, zodat het moeilijk generaliseren is. Er is een duidelijk verschil in de toepassing van de klassensegregatie van boven af waarneembaar in de autobiografieën: sommige ouders maakten geen bezwaar, bevorderden soms zelfs het contact uit pedagogische overwegingen.

42 Carolina Eitje, [*1883] 'Jeugdherinneringen', *Nieuw Israelitisch Weekblad*, 3 september 1948.

43 Uit de familiechroniek van Joost Halbertsma. [*1789] Geciteerd uit: Tj. Halbertsma, *Kinderjaren. Iets over de jongensjaren der gebroeders Halbertsma en kinderbrieven (1795-1937)* (Haarlem 1956).

Een ingenieursdochter opgroeïend rond 1850 was achteraf erkentelijk dat ze in aanraking gebracht was met

‘schoolkameraden, met wie ik op een zeer eigenaardigen voet stond. Zij waren, zonder uitzondering, van een anderen stand, dan waarin ik geboren werd. Dit maakte dat er, van mijn eersten schooldag af, voor mij twee werelden bestonden: die van de school en die van ons familieleven. Des Zondags, des avonds, en in de vacaties ging ik om met kinderen van mijn ouders vrienden; en van Maandag tot Zaterdag met mijn nieuwe makkers. Ik voelde onmiddellijk welk een groot onderscheid in denk- en handelwijze er tusschen die verschillende kinderlijke kringen bestond; ik werd dus gedwongen vergelijkingen te maken, en mij rekenschap te geven van allerhande zonderlinge tegenstellingen. Het gevolg was, dat, over het geheel genomen, mijn nieuwe kennissen mij veel meer aantrokken dan de oude. (...) Op een leeftijd, waarop wij nog niet zonder geleide op straat mochten loopen, pasten zij reeds op jongere broertjes en zusjes; zij konden aardappels schillen en desnoods water aan de kook maken, terwijl wij zooveel mogelijk buiten de keuken gehouden werden, omdat wij daar alleen maar in den weg zouden loopen. Ik eerde deze hunne meerderheid vooral, omdat zij hun in de praktijk van ‘t kleine leven een onmiskenbaar overwicht bezorgde. Zij wisten beter dan ik raad in allerhande voorkomende ongevallen, en dorsten daardoor beter op hun eigen inzichten vertrouwen. Zij leefden blijkbaar dichter bij de werkelijkheid der dingen dan wij, voor wie voortdurend ouders, gouvernantes, kindermeiden tusschen die werkelijkheid en ons in stonden. (...) Ik weet, hoe zonderling het mij te moede was, toen ik voor het eerst sprak met een kind, voor wie vleesch als een bijzonder onthaal gold. “Alleen ‘s Zondags krijgen wij versch vleesch, en ‘s Maandags wat er overschiet, maar verder in de week niet. ‘t Vleesch is zoo duur, zegt moe.”

Deze arme kinderen kregen iets nuttigs met Sint Nicolaas en waren daar blij mee,

‘ik, voor wie kleeën het geheele jaar door van zelf gereed lagen, wenschte als geschenk iets anders. De botsing dier twee opvattingen trof mij; ik gevoelde dat de hunne de betere was: de gezondste, (al kwam dat woord toen niet in mijn gedachten). (...) Ik ging naar school, omdat mijn ouders ‘t wenschten; (...) Maar de andere kwamen op school met het duidelijke besef dat het schoolgaan hunnen ouders geld kostte, en dat deze zich die opoffering getroostten voor hun toekomstig welzijn.’

Geertruida Carelsen idealiseerde haar nieuwe vriendinnetjes overigens niet maar paste zich makkelijk aan.

‘Omgekeerd zag ik zeer spoedig, waarin hun sfeer bij de mijne achterstond; plompheid stuitte mij en deed mij voor het eerst iets van de waarde van meerdere beschaving gevoelen. Verder wist ik b.v. zeer goed, dat ik thuis beknord zou worden als ik daar het stadsdialect sprak, dat ik op school rondom mij hoorde. Wat nood? Ik gewende er spoedig aan, mij in dergelijke variatiën te schikken, op school van “een messie” te praten en toch thuis van “een mesje”; en onwillekeurig te begrijpen, dat op dit en dergelijke punten meer dan één zienswijs mogelijk is.’⁴⁴

Op het hoogburgerlijk minderwaardigheidsgevoel tegenover ambitieuze middenstandskinderen van Geertruida Carelsen en anderen kom ik later terug. Geen enkel kind heeft achteraf spijt van de ontmoeting met de andere standen, integendeel. Het standsonderscheid was in het jongensspel op straat tijdelijk opgeheven en dat onbekommerd samen optrekken is als zaligheid herdacht.

‘De ‘jongeheartjes’ verboederden zich daar als van zelf met ‘de knaapies van den kruier’ of ‘de bengels van den melkboer’; ze maakten dikwijls zelfs gemeene zaak met de eigentijdse straatjeugd, omdat het zoo’n heerlijk genot was tusschen de kisten, vaten en pakken te ravotten of verstoppertje te spelen, op en over de schuiten en schepen te klouteren of door een aanval op de wachtende vrachtwagens en sleden de karvoerders en sleepers woedend te maken. Overal vertoonden de jongens hun brutale guitentronics en stoorden zich aan niemand (...)’.⁴⁵

Lang niet alle jongeheartjes hadden deze vrijheid, die met erkentelijkheid genoteerd is.

‘Mijn ouders, beiden import van het platteland, hadden voor het Haarlemse standendom weinig gevoel; zo mocht ik vrijelijk spelen – en nog ben ik hun dankbaar er voor – met kinderen van kleine burgers, winkeliers, ja zelfs een enkele “schooier” op klompen er onder.’⁴⁶

Een ander geval waar geen eensluidend voorschrift lijkt te hebben gegolden betreft het ijsvermaak. Dat was traditioneel een gelegenheid waarbij het klassenonderscheid tijdelijk leek te zijn opgeheven. Maar er blijkt toch een

45 Justus van Maurik, [*1846] *Toen ik nog jong was* (Amsterdam 1901) 41.

46 C. Spoelder, [*1885] in: J.J. van Loghem, H.J. Pos en K.F. Proost (red.), *Wat het leven mij geleerd heeft* (Arnhem 1952) 179.

groot verschil in de praktijk, wanneer het ging om de vraag of 'meisjes uit behoorlijke kringen' mochten schaatsen. In Den Haag zou het niet mogen, maar toen een Haags meisje in Middelburg bij en tante in huis was, gaf haar vader toestemming.⁴⁷ In Friesland was dit geen punt meer, maar in Assen mocht freule Anna de Savornin Lohman weer niet schaatsen. Er valt geen peil op te trekken. De meeste klachten betreffen toch de spijt dat je als rijk kind niet mee mocht doen met de zogenaamd minder bedeelde. Een deftig kind dat lang bij zeer eenvoudige pleegouders had verbleven tot hij na de Bataafse revolutie weer bij zijn vader kon wonen, voelde dat heel goed.

'Op zevenjarige leeftijd had er alzo eene groote verandering met mij plaats. Van verwaarloosden jongen werd ik een heertje, kreeg meesters en betere kleding, hetgeen mij aanvankelijk echter niet beviel, vooral als ik de jongens vroolijk en zingende het huis met hun hoepels zag voorbijtrekken.'⁴⁸

Rijkere en armere kinderen moeten elkaar wederzijds benijd hebben.

'Zoo kwamen we in aanraking met de jeugd uit vele standen. Wat bracht dat een ontberingen mede voor ons kinderen uit het doktersgezin. Vele genoegens die de minder bedeelde kinderen volop genoten werden ons ontzegd. Dàt was niet netjes, het andere was weer niet gezond.'⁴⁹

Of er waren weer andere beletsels. 'Dat was ook de reden waarom wij aan Sint Maarten niet mee mochten doen. Het was tenslotte "bedelen". (...) Ik herinner mij daarbij een smartelijke verscheurdheid: spijt dat je er niet bijhoorde en toch ook weer het snobisme van het aparte jongetje, dat in deze situatie duidelijk separaat stond.'⁵⁰ Er waren andere redenen waarom een deftig kind snoep haar neus voorbij zag gaan. Annie Romein hielp met andere kinderen een fietser met een afgelopen ketting en die man was royaal en gaf wat centen.

"Nee, dank u mijnheer," zei ik. "Kom meid." "Nee heus, dank u." "We gaan polkabrokken kopen!" riepen de kinderen (...). Het deed me niets. Ik liep verder langs de straatweg over de rode loper van mijn superioriteitsgevoel. Er was ons ingeprent, dat we geen geld mochten aannemen.'⁵¹

47 F.S. van Balen-Klaar, [*1861] *Frederike* (Amsterdam 1947) 60.

48 Frederic Carel List, [*1784] *Herinneringen van den luitenant-generaal Frederic Carel List, uit zijn nagelaten papieren samengesteld door zijn zoon* ('s-Gravenhage [1889]) 8-9.

49 Eva Asscher, [*1867] *Jeugdherinneringen*. (Amsterdam 1925) 130.

50 Godfried Bomans, [*1913] *Bemide gelovigen*. (Amsterdam 1970) 75.

51 Annie Romein-Verschoor, [*1895] *Omzien in verwondering*. (Amsterdam 1970) 28.

De afkeer van het tot de hogere standen behoren

In al deze verhalen over de bemoeizucht met wie je als kind wel of niet in aanraking mocht komen klinkt een afkeer van dit standengedoe door; niemand beschrijft het als een nuttig onderscheid. Het was wel ingewikkeld, maar de confrontaties met een ander soort mensen waren toch juist een zinvolle introductie in de wereld geweest. In het verlengde van de geconstateerde devaluatie van het burgerdom, het failliet van de burgerzin hebben veel kinderen zich verzet tegen hun eigen welstand. Dat kon de vorm krijgen van de romantisering van de 'goede armen' onder invloed van jeugdboeken. "Moe, ik zou zoo graag arm willen wezen!" (...) "Ze zijn veel beter dan de rijken." Mijn moeder schijnt voor de humoristische noot in deze uitingen nogal vatbaar te zijn geweest (...). "De arme lui," zeide zij, "eten geen vleesch, geen spek, maar leven alle dagen van slechte aardappels en mosterdsaus; als jij dat liever wilt eten, dan wat hier voor je op tafel komt, kun je het krijgen." Pieter Jelles Troelstra zette niet door.⁵² In verzet tegen hun milieu vonden kinderen de armoedige woningen schilderachtig en romantisch. Het misverstand dat optrad bij een huisbezoek van een idealistisch meisje dat ingeschakeld was in sociaal werk, was haar bijgebleven.

'De zolder waar ik het laatst kwam is misschien een echte krotwoning geweest. Daar zal het 's winters te koud, 's zomers te heet en bij elke regenbui nat geweest zijn. Maar toen ik er - na een lange klim, dat wel - binnen keek, dacht ik: hier zou ik willen wonen.' Het was een grote kale zolder. "Wat leuk is het hier," zie ik onnozel. De jonge vrouw keek me aan of ik gek was. Ook een beetje wantrouwend. Dacht ze dat ik zou rapporteren dat ze het te goed had? Of dat ik haar tevredenheid bij wou brengen? (...) Zij zou mijn ouderlijk huis, vol gordijnen en kastjes met glazen deuren zeker ideaal hebben bevonden. Ik verachtte onze "huizen met gangen", ze waren voor mij het symbool van een benepen, gezapig bestaan."⁵³

Het opgegroeid zijn in 'een conventionele, snobistische klik' vervulde het Heemstedse artsenzoontje Apie Prins met afschuw.⁵⁴ Wat hadden dit soort jongens en meisjes voor klachten? Het gedrag gedicteerd door de etiquette komt daarin vaak voor, vooral wanneer duidelijk was de ouders daar zelf een weerzin tegen hadden.

52 P.J. Troelstra, [*1860] *Gedenkschriften*. Wording. (Amsterdam 1927) 69.

53 Elisabeth Keesing, [*1911] *Op de muur*. (Amsterdam 1981) 52-53.

54 Apie Prins, [*1884] *Ik ga m'n eige baan*. (Amsterdam 1958) 193 (1963) 192.

‘Grote mensen maakten visites. Hoe ging dat? Op een zondagmiddag werd er gebeld. Mijn moeder keek in ‘t spionnetje. “o God, daar heb de die en die”. En mijn vader trok een ongeduldig gezicht. Als de visite ons bewonderd had, moesten wij naar de andere kamer, maar ik was lang genoeg binnen geweest om te merken dat mijn ouders met hun opgewekte en waardige toon opeens andere mensen waren geworden en dat vooral mijn moeder dingen zei die ze niet meende of die nergens op sloegen.’⁵⁵

Je ouders gingen zo raar doen als er bezoek kwam. ‘Tante Helena kwam heel statig de kamer binnen; zij sprak op een deftige toon met mijn moeder die deze toon meteen van haar overnam.’⁵⁶ Het snobistisch gedrag van vader als er een man met een hoge positie op de bank waar hij werkte langs kwam was niet te harden. Hij ‘wil dat mijn moeder haar schoenen met hoge hakken aantrekt. En dan gaat hij naar de uitbouw, keert terug met mijn geschiedenisboek dat *De cultuur van het Westen* heet en legt het midden op de salontafel. Met afgrijzen zeg ik: “Wat doe je nou!” Maar hij vertrekt geen spier.’⁵⁷

Het belangrijkste bezwaar van bij de hogere standen horen werd naar-mate de segregatie tussen arm en rijk afnam dat je altijd in de minderheid was. De kinderen van de arts in Pernis, toen nog een boeren- en vissersdorp, hadden daar ook last van.

‘Tijdens mijn schooljaren had ik meer verdriet dan plezier. (...) Eens waren wij met Moeder naar Rotterdam geweest en had Moe voor ons ieder een warme wintermuts gekocht. Schoorvoetend stapten wij met onze nieuwe mutsen op het hoofd naar school, want wij waren er lang niet gerust op, welke ontvangst ons nu wel wachten zou. En amper hadden wij het kerkplein bereikt, waar de jeugd steeds speelde, of onze mooie hoofddeksels werden ons van ‘t hoofd getrokken, vlogen daarna hoog in de lucht, om dan dwarrelend op den beslikten bodem neer te vallen. Blijkbaar waren Arie [zijn broer] en ik den eersten tijd niet populair genoeg en zagen er ook wat minder provinciaal uit dan de andere scholieren, om met rust gelaten te worden, al gold dit alleen maar het wit linnen kraagje op onzen kiel. Een dergelijke luxe was bij de meerendeels visschers- en landbouwersbevolking allerminst gewild. Bovendien werden we, als we op het schoolplein verschenen in den regel met onze scheldnamen van pil of pillendraaier begroet, (...).’⁵⁸

55 J.A.N. Knuttel, [*1878] *Levensloop* (1989) 108.

56 Gradie Martinelli-Knipscheer, [*1914] *Herinneringen uit mijn jeugd* (...) (typoscript Gemeente Archief Amsterdam 1985) 13-14.

57 Mensje van Keulen, [*1946] *Olifanten op een web* (Amsterdam 1997) 138.

58 Hendrik Donkersloot, [*1867] *Eigen Levensbeschrijving* (1957) 22.

Op een Rotterdamse HBS was dat ook het lot van het rijke jongetje Jan Romein. 'Voor het eerst maakte ik kennis, maar vanuit een byzondere gezichtshoek, met het bestaan van klasse-tegenstellingen: ik behoorde er als lid van de heersende klasse niet tot de onderdrukkende, maar tot de onderdrukte minderheid.'⁵⁹ Als kind uit de elite stond je op de meest onverwachte momenten voor gek, bijvoorbeeld als je op school het beroep van je vader moest opgeven.

'Toen dan ook op een keer meneer Besteman aan alle leerlingen vroeg het beroep van hun vader te noemen zei ik na al die vissers [dit speelt zich af in Scheveningen] zonder aarzelen procuratiehouder. Een feilloos door de meester gedirigeerd gebrul steeg omhoog dat mij, die het door en door goed had bedoeld, met ontzetting vervulde, mij bijna in mijn broek deed plassen (...).'⁶⁰

De strijd om te ontsnappen uit het proletariaat

Heeft er dan helemaal niemand een goed woord over voor het streven naar een fatsoenlijk burgerlijk bestaan? Ze zijn er wel, maar het zijn er niet veel. Landarbeiderszoon Hendrik Algra was nog steeds woedend toen hij in zijn autobiografie een dominee aanhaalde die verkondigde: Armoede stinkt. 'Deze stelling is een belediging voor de moeders, zoals wij er een hebben gehad, die zorgden voor een hagelwitte was, die de vloer in de kamer bruinrood verfd en met de verf uit een busje van zeven stuivers, en die de klompen alleen maar duldden op het straatje buiten de voordeur', kortom die met de krappe middelen die hen ter beschikking stonden vochten tegen het wegzakken in onverschilligheid.⁶¹ Dit afweren van demoralisatie had vooral psychologische betekenis, waar ook Piet Bakker zijn moeder voor geëerd heeft. Toen zijn vader zijn witte boord betrekking in Rotterdam verloor, verhuisde het gezin naar Amsterdam, waar hij als los arbeider aan de kost moest zien te komen.

'Later ben ik mij bewust geworden, hoezeer mijn moeder in dien tijd moet hebben geleden. Ik zie weer haar nagelvlakken, die tot op de helft blauw-zwart waren. Haar handen waren geschonden in het heete waschwater van vreemden. (...) Wie van f 24.- tot f 10.20 teruggeschroefd wordt, staat voor een ruïne. (...)

59 Jan Wiezer, Jan Romein [*1893] *over zijn jeugd* (Amsterdam 1995) 194.

60 Willem Brakman, [*1922] *Pop op bank* (Amsterdam 1989) 36.

61 Hendrik Algra, [*1896] *Mijn werk, mijn leven* (1970) 4.

In eerbied buig ik mij voor de nagedachtenis van moeder. (...) Zij wist mij te vrijwaren van de vernedering van schoolvoeding en klompen, mij steeds nog net op te beuren boven het verterende moeras der proletarische armoede. O, ik bid u - noem het geen kleinburgerlijk fatsoen, dien verbeter wil om de kinderen "knap voor den dag" te laten komen! Als eenmaal de kousegaten boven den schoen niet gestopt worden, dan verzink je in den poel, waaruit nauwelijks redding mogelijk is.⁶²

Kinderen die echt in armoede waren opgegroeid begrepen die strijd nog. Dat respect voor het handhaven van standsonderscheidingen is bij kinderen met een andere achtergrond niet te vinden. Die doen al te makkelijk mee met het honen van de zorg voor het decorum als hol vertoon.

Slotbeschouwing

Het zal duidelijk zijn dat grove en rafijne standsonderscheidingen door kinderen opgemerkt en levenslang onthouden zijn. Bijna niemand heeft er een goed woord voor over. Zeker de lageren niet, die het onrecht van achtergesteld zijn pijnlijk gevoeld hebben. Maar ook degenen die zich van hun bevoorrechting bewust waren, verdedigen die niet, hoe makkelijk ze zich die ook hebben laten aanleunen. Deze bron zegt weinig over het politieke burgerschap, omdat kinderen daar nog zo weinig zicht op hadden. Des te meer over het sociale burgerschap, omdat zoveel van hen scherpe herinneringen hadden aan de komische verwarring die het onderscheid tussen hoog en laag begeleidde, of aan de verontrustende verschijnselen die de grimmige sociale werkelijkheid aankondigden, waar je als kind van afgeschermd werd. De autobiografische getuigenissen afwegend lijkt het idee van vaststaande onderscheidingen tussen de standen definitief onbruikbaar. De betrekkelijkheid van waar je stond en wat je meemaakte overheerst het beeld. De precieze sociale positie van een kind was voor de ervaring van de plaats in de hiërarchie niet van wezenlijk belang. Onzekerheid tegenover hogeren en tevredenheid met de sociale positie; het als vanzelfsprekend aanvaarden van de bevoorrechting en minderwaardigheidsgevoel, soms zelfs schuldgevoelens tegenover de lagere standen: het loopt allemaal door elkaar. Wanneer autobiografen op gevorderde leeftijd terugkijken blijkt daar nog een complicerende ontwikkeling te zijn bijgekomen: velen van hen zijn op de maatschappelijke ladder gestegen. De een voelde zich daar volkomen op

62 Piet Bakker, [*1897] *Jeugd in de Pijp* (Amsterdam 1946) 7.

zijn of haar gemak bij, de ander heeft nooit echt aan de nieuwe status kunnen wennen. De jeugdherinneringen uit de bovenlaag komen enerzijds van auteurs die zich nog steeds wat meer lijken te voelen dan de gewone man, anderzijds zijn er nogal wat die over het standsonderscheid schrijven als iets dat achterhaald was, een anachronisme. Hoezo: 'toch maar een burgerjongen'? Dat gevoel van Jan Ligthart is niet terug te voeren op generaliseerbare ervaringen, het is een geheel individuele erkenning dat hij nooit losgekomen was van de stand waarin hij grootgebracht was. Maar de meeste autobiografen ontwikkelden een onwrikbaar zelfvertrouwen en voelden zich volledig op hun gemak in hun door verdienste verworven aanzien. Ze hadden zich omhoog gevochten en waren ook dat weer vanzelfsprekend gaan vinden. Dat is nu eenmaal een beperking van de autobiografie als historische bron: het is vaker het verhaal van het succes dan van de twijfel.